

FONOLOGICKÝ SYSTÉM POZDNÍ PRASLOVANŠTINY

Vokalický systém

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
<i>b</i>		<i>ɔ</i>
<i>e</i>		<i>o</i>
<i>ɛ</i>		<i>ø</i>
<i>ě</i>		<i>a</i>

Konsonantický systém

			labiály	alveoláry	palatály	veláry
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p'</i>	<i>t t'</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b b'</i>	<i>d d'</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m m'</i>		<i>ɲ</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>	
		znělé		<i>dz'</i>	<i>(dž)</i>	
konstriktivy		neznělé		<i>s (s')</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
		znělé	<i>w w'</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	
	laterální			<i>l l'</i>		
	vibranty			<i>r r'</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)

KONTRAKCE NEBOLI STAHOVÁNÍ

Na začátku 10. století.

Zasahuje skupina sousedících vokálů oddělených neslabičným *j* (V + *j* + V).

1. Vznikne vždy dlouhý vokál.
2. Zpravidla se vytvoří vokál druhý, jehož pozice je ovlivněna kvalitou vokálu druhého. Schematicky lze průběh kontrakce znázornit následovně:

$$1V j 2V > {}^1V_2$$

3. První vokál ovlivňuje měkkost / tvrdost předchozího konsonantu (vytvořily se tak měkkící a neměkkící varianty vokálů, které se lišily tím, že neměkkící varianty následovaly po měkkých souhláskách, kdežto neměkkící po souhláskách tvrdých).

Příklady kontrakce:

$$aja > á \quad *dobraja > dobrá$$

<i>ěje</i> > <i>ě</i>	<i>*uměješb</i> > <i>*uměšb</i> > <i>umieš</i>
<i>iji</i> > <i>í</i>	<i>*dobriji</i> > <i>*dobr'í</i>
<i>oja</i> > <i>á</i>	<i>*bojati</i> > <i>báti</i>
<i>yji</i> > <i>ý</i>	imp. <i>*kryji</i> > <i>krý</i>
<i>bjj</i> > <i>í</i>	<i>*r'ebr'bjj</i> > <i>r'ebr'í</i> , imp. <i>b'bjj</i> > <i>b'í</i>
<i>bjb</i> > <i>í</i>	<i>*přt'bjb</i> > <i>*přt'í</i>
<i>bje</i> > <i>ě</i>	<i>*znamen'bjje</i> > <i>*znamen'ě</i>
<i>bjq</i> > <i>ř</i>	<i>*kost'bjq</i> > <i>*kost'ř</i>
<i>bję</i> > <i>ř</i>	nom. sg. m. <i>nt</i> -ového participia <i>*p'bję</i> > <i>*p'ř</i>

Nepřavidelné výsledky kontrakce lze pozorovat u sloves typu *dělati* a **sádzati*:

*dělajeme > *děláme*
*sádzajeme > **sádzáme*

Některé skupiny V + j + V byly vůči kontrakci imunní, a tak zůstaly v češtině zachovány, např. *oji* (*dojiti*, *kojiti*, *napojiti*). Podobně kontrakci nepodlehly skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: např. substantiva **stája*, **chvoja* (kdyby se kontrahovaly, měly by mít podobu **stá*, **chvá* – jak by se tato substantiva skloňovala?) či přítomné formy sloves typů *kupovati*, *krýti* (*kupuješ*, *kryješ*).

ZÁNÍK A VOKALIZACE JERŮ

Přibližně v polovině 10. stol. Zánik jerů se řídil rytmickým zákonem, který se ve slavistice nazývá Havlíkovo pravidlo. Počítaje od konce slova, jery liché zanikly, kdežto jery sudé se změnilly na *e*.

*sъnъ > *sen*
 2 1
e ∅

Toto pravidlo platí také pro předložky:

*sъ sъnъmъ > *se snem*
 4 3 2 1
e ∅ *e* ∅

Jak je z citovaného dokladu zřejmé, tímto způsobem se v češtině vytvořily rozličné alternace *e* ~ ∅, což ukazuje genitiv téhož substantiva (jde tedy o alternaci kořene *sen* ~ *s∅n*):

*sъna > *sna*
 1
 ∅

Po měkkém jeru zůstala zachována měkkost předchozího konsonantu (do př. depalatalizace):

$$*dъnъ > *d'en^1 \quad X \quad *dъnъ > den^2$$

Původní výsledky jerových změn nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační či fonologické důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu*; sg. nom. *dskā*, pl. nom. *dsky* ~ pl. gen. *desk* → *deska*).

DENAZALIZACE

Na přelomu 10. a 11. století se nosové vokály (*ǫ, ɛ*) změnily na ústní. Střídnicе za přední nosovku *ɛ* byla otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako <*ä*> (tzv. otevřené *e*), za zadní nosovku se vytvořil vokál *u*:

<i>ɛ</i> > <i>ä</i>	<i>*pɛtъ</i> > <i>*pät'</i>	<i>ǫ</i> > <i>u</i>	<i>*rǫkǫ</i> > <i>*ruku</i>
<i>ǣ</i> > <i>ä</i>	<i>*pǣtъ</i> > <i>*pät'</i>	<i>ǭ</i> > <i>ú</i>	<i>*rǫkǭ</i> > <i>*rukú</i>

Původní stav pč. střidnic za nosovky byl zastřen následujícím vývojem. Tento vývoj navíc podpořil kořenové alternace:

pč.	→	nč.		pč.	→	nč.
<i>pät'</i>	>	<i>pět</i>		<i>lúka</i>	>	<i>louka</i>
<i>vǣce</i>	>	<i>více</i>		<i>luk</i> (gen. pl.)	>	<i>luk</i>
<i>päta</i>	>	<i>pata</i>		<i>ženú</i> (instr. sg.)	>	<i>ženou</i>
<i>pätý</i>	>	<i>pátý</i>		<i>kostú</i> (instr. sg.)	>	<i>kostí</i>

Změna nosovky **ɛ* > *ä* způsobila změnu původního psl. jat' [ʼä] v *e*-ový foném *ě* / *ě̄*.

NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNIKU JERŮ A DENAZALIZACE

1. Obnovení korelace kvantity u samohlásek (délky vzniklé kontrakcí jsou velmi pevné).
2. Rozvinutí korelace měkkosti u samohlásek: řada nepředních samohlásek získala měkkostní varianty, řada předních samohlásek získala neměkkčí varianty (viz níže).
3. Vznik zavřených slabik.
4. Vznik početných souhláskových skupin, včetně tzv. pobočných slabik (konsonantických skupin obsahujících neslabičné *r l m n (ň) j*: *rty, sedl, sedm, básň, jsem*).
5. Definitivní formální přeměna deklinace složené v deklinaci adjektivní (ztráta povědomí o původním určení jednotlivých částí složené deklinace, konec introflexe).

PRAČESKÝ FONOLOGICKÝ SYSTÉM – POČÁTEČNÍ STAV

¹ Nvč. *den*.

² Gen. pl. substantiva *den*.

Vokální systém

krátké vokály			dlouhé vokály			
<i>i</i>	<i>y</i>		<i>ú</i>	<i>u</i>		
<i>é</i>	<i>e</i>	<i>ě</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>	<i>é</i>	<i>ě</i>
<i>ä</i>	<i>ä</i>		<i>a</i>	<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>ä</i>

Konsonantický systém

			labiály	alveoláry	palatály	veláry
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i> <i>p'</i>	<i>t</i> <i>t'</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b</i> <i>b'</i>	<i>d</i> <i>d'</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m</i> <i>m'</i>	<i>n</i> <i>n'</i>	<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>	
		znělé		<i>dz'</i>		
konstruktivy		neznělé		<i>s</i> <i>s'</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i> <i>w'</i>	<i>z</i> <i>z'</i>	<i>ž</i>	
	laterální			<i>l</i> <i>l'</i>		
	vibranty			<i>r</i> <i>r'</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že následkem kontrakce a zániku a vokalizace jerů se v pč. posílila korelace měkkosti konsonantického systému. Většina konsonantů tvořila dvojici lišící se privativní opozicí měkkosti (palatalizovanosti): *p – p'*, *b – b'*, *m – m'*, *w – w'*, *t – t'*, *d – d'*, *n – n'*, *l – l'*, *r – r'*, *s – s'*, *z – z'*. Nepárové zůstaly: a) tvrdé konsonanty *k*, *g*, *ch*, b) měkké *č*, *ž*, *š*, *c'*, *z'*, *ň*, *j*. Z hlediska vývoje češtiny je nutno předpokládat dvojí stupeň měkkosti: a) palatalizované *t'*, *d'*, *n'*, b) palatální *ň*.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ

ZMĚNA DZ > Z

Semiokluzíva *dz* v průběhu 11. stol. splynula s konstruktivou *z*:

(*g >) *dz* > *z'*   **bodz'i* > *boz'i*
 (*dj >) *dz* > *z'*   **medz'a* > *mez'a*

PRAČESKÁ DEPALATALIZACE

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontaktní) změna, která nevedla k úplnému zániku palatalizovanosti u konsonantů, nýbrž ke ztrátě palatalizovanosti změkčených konsonantů v určité pozici ve fonologickém řetězci.

Směr depalatalizace je regresivní a přesahuje hranice slabiky. Rozlišujeme dva typy depalatalizace:

A) $C'eC > CeC$, $C'üC > CüC$

Proběhla před tvrdou dentálou, včetně sykavek a *r*, *l*: $*d'es'ätý > desátý$ (X $*d'es'ät' > d'esět' > deset$); $*p'ät'er ý > paterý$ ($*p'ät' > pět$).

Depalatalizace $C'eC > CeC$ je dosvědčena především v slabice $t'e > te$.

Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. depalatalizaci nevyvolává *k*: $*mäkký > měkký$, $*päkný > pěkný$.

Jak ukazují výše citované doklady, po ztvrdnutí souhlásky nastalo splynutí neměkčích nízkých samohlásek $*ä + a > a$ (na rozdíl od měkčích varianty nízkých vokálů, které splynuly $'ä + 'a > 'ä$ (výsledkem tohoto odlišného vývoje je nč. alternace: *deset* X *desátý*; *pět* X *pátý*).

Tato změna byla završena do konce 12. stol., mohla však proběhnout již dříve, a to před zánikem jerů (depalatalizace $C'eC > CeC$ je starší).

B) $C'C > CC$

Podobně jako depalatalizace typu A) není ani tato depalatalizace způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, nicméně tento typ depalatalizace např. působí také některé měkké souhlásky (např. *c', č, š*).

Příklady depalatalizace:

$t'n > tn$	$*pam'ät'ný > památný$
$r'c' > rc$	$*r'c'i > rci$
$n's > nš$	$*men'sí > menší$
$t'r > tr$	$*t'ru > tru$ (nč. <i>třu</i>)

Tato změna proběhla do konce 12. století a podobně jako depalatalizace typu A) podpořila morfofonologické alternace:

<i>řku</i>	~	<i>rčeš, rci</i>
<i>stařec</i>	~	<i>starce, starček</i>

PŘEHLÁSKA $'Ä > Ě$

V systému nízkých samohlásek došlo k přeskupení jednotlivých variant. Nejprve se ztotožnily měkkostní varianty otevřeného $'ä - ä$, $'a - a$ (tento proces byl završen během 12. stol.):

$'ä + 'a$	>	$'ä$
$ä + a$	>	a

Splynutí měkkých variant nastalo vždy na konci slova, uprostřed slova tuto změnu podmínila měkkost / tvrdost následující souhlásky (před tvrdými vzniklo a):

<i>Jan</i>	<i>Jan´e > Jäne</i>
<i>ležal</i>	<i>ležali > ležali</i>
<i>uslyšán</i>	<i>uslyšáni > uslyšáni</i>
	<i>duša > dušä</i>
<i>pät'</i>	<i>pätý > pátý</i>
<i>svätiti</i>	<i>svätý > svatý</i>
	<i>jäzyk > jazyk</i>
	<i>sägnúti > sáhnúti</i>

Výjimku představuje ä, které zůstává zachováno i v pozici před k, tj. tvrdou souhláskou: *mäkký, päkný*.

Bezprostředně po této změně nastala vlastní přehláska ´ä > ě: ta zasáhla ´ä jak původní, tak právě ´ä vzniklé z ´a (s výjimkou moravských nářečí, viz níže).

Z původního ´a	Z původního ´ä
<i>Jäne > Jěne</i>	<i>pät' > pět</i>
<i>ležali > ležěli</i>	<i>svätiti > světiti</i>
<i>uslyšáni > uslyšěli</i>	<i>sä > sě</i>
<i>dušä > dušě</i>	<i>rámä > rámě</i>

Přehláska je důsledně provedena na území Čech. Na území Moravy směrem na východ přibývá případů s neprovedenou přehláskou:

naša kaša
jasle
jastřáb
hříbja

VÝVOJ L

Ve 13. století došlo ke změně skupiny *l'ě > le, l'ě > lé* (**l'ēs > l'es, *l'ěto > léto*). V důsledku této změny vzniklo středové l (vedle měkkého l' a tvrdého ě). Tak se vytvořila „podivná“ měkkostní dvojice: z dvojice měkké /l'/ – tvrdé /l/, v níž příznakovým členem byl měkký člen /l'/, vznikla vzhledem k fonologickému systému staré češtiny zvláštní měkkostní dvojice, která se lišila tvrdostí: neměkké /l/, mající alofony [l] / [l̥] – tvrdé /l/.

ZMĚNA G > γ > H

Na přelomu 12. a 13. století se *g* změnilo v *ɣ* („znělé *ch*“). V následujícím vývoji se velární *ɣ* změnilo v laryngální *h* (do konce 16. století)

*bóga > *boɣa* > *boha*
 *glava > *ɣlava* > *hlava*
 *tegdy > *teɣdy* > *tehdy*

ASIBILACE A VZNIK Ř

U silně palatalizovaných konsonantů *t'*, *d'* docházelo při jejich artikulaci ke vzniku sykavkového šumu, tzv. asibilaci. Na jejím základě se jmenované měkké konsonanty měnily na měkké afrikáty *t' > ć*, *d' > dž*: *ticho* > *ćicho*, *džěčě* > *děě*.

Tato změna však byla v dalším vývoji odstraněna: v dialektech někdy dokonce mylně, jak svědčí doklady nářeční změny *cihla* > *tihla*. Asibilované formy zůstaly zachovány v části moravských a slezských dialektů češtiny.

V průběhu 13. století vznikl v češtině samostatný foném /ř/. Vytvořil se ve dvou typech fonologické konstelace:

- 1) Z palatalizovaného *r'* tzv. asibilací: (podobně jako výše jmenované případy typu *t' > ć*, *d' > dž*): *řka > *řka*, *řěka > *řěka*.
- 2) Ze skupiny *rs* asimilací způsobu artikulace (sykavkový šum se stal součástí artikulace vibranty); vzniklo jednak z domácích slov (*trstina > *třtina*), jednak ze slov přejatých (*Kurfürst* – *kurfřit*), *ř* vzniklo ještě v polštině a horní lužičtině.

HISTORICKÁ DEPALATALIZACE

Fonologická změna, která vedla k odstranění rozsáhlé konsonantické korelace měkkosti u konsonantů: po provedení této změny ztvrdla převážná většina měkkých (či změkčených) konsonantů.

Stč. před touto změnou zřejmě disponovala dvojitým typem palatalizovanosti:

- a) „slabší“ palatalizovanost způsobenou měkkým *é* nebo lichým jerem (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako *C^eV*, event. *C^eV*, kde symbol *e* značí onen nižší stupeň palatalizovanosti);
- b) „silnější“ palatalizovanost způsobenou jotací, tj. *i*, *ě* nebo neslabičným *j* (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako *CⁱV*, event. *CⁱV*, kde symbol *i* značí vyšší stupeň palatalizovanosti).

Depalatalizace proběhla ve dvou fázích, přičemž její výsledky se mírně odlišují. Hlavním faktorem rozhodujícím o provedení první, nebo druhé fáze depalatalizace byl stupeň palatalizovanosti měkkých konsonantů:

A) V první fázi (ve 13. stol.) splynuly tvrdé konsonanty s měkkými konsonanty, jejichž palatalizovanost byla vyvolána měkkějším *é* nebo lichým jerem: $C^{\vee} > CV$, event. $C^eV > CV$:

$p - p'$	$>$	p	$s - s'$	$>$	s	$t - t'$	$>$	t
$b - b'$		b	$z - z'$		z	$d - d'$		d
$m - m'$		m	$\check{s} - \check{s}'$		$\check{s}$	$n - n^3$		n
$v - v'$		v	$\check{z} - \check{z}'$		$\check{z}$			
$f - f'$		f	$\check{c} - \check{c}'$		$\check{c}$			
			$c - c'$		c			

Příklady:

$m'et'e$	$>$	$mete$	$p'éče$	$>$	$peče$
$s'edí$	$>$	$sedí$	$b'éře$	$>$	$béře$
$z'emě$	$>$	$země$			

B) Ve druhé fázi depalatalizace došlo také ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek vyznačujících se vyšším stupněm palatalizovanosti: $C^{\vee} > CV$, event. $C^iV > CV$:

$p - p'$	$>$	p	$s - s'$	$>$	s	$t - l$	$>$	l
$b - b'$		b	$z - z'$		z			
$m - m'$		m	$\check{s} - \check{s}'$		$\check{s}$			
$v - v'$		v	$\check{z} - \check{z}'$		$\check{z}$			
$f - f'$		f	$\check{c} - \check{c}'$		$\check{c}$			
			$c - c'$		c			

2. fáze depalatalizace se prosazovala ve 14. století postupně, jednotlivé palatalizované souhlásky zasahovala s různou intenzitou a v odlišném časovém momentu (resp. v různě dlouhém časovém intervalu).

U konsonantů t' , d' , n' nezpůsobila depalatalizaci, nýbrž naopak proměnu ve skutečné palatály, tj. $t' > t^{\check{}}$, $d' > d^{\check{}}$, $n' > \check{n}$.

U sykavek způsobila jejich splnutí s tvrdými protějšky:

$s'ěmo$	$>$	$semo$ (sem)	$duš'ě$	$>$	$duše$
$z'ět$	$>$	zet'	$\check{z}'ěleti$	$>$	$\check{z}eleti$
$c'ěsta$	$>$	$cesta$	$pláč'ě$	$>$	$pláče$

Depalatalizace sykavek měla za následek ztvrdnutí i po sykavkách: $c'iz'í > cyzý$.

Depalatalizace zasáhla labiály p' , b' , m' , v' a také f' v rozličné míře, a to v závislosti na Výsledky depalatalizace se liší podle fonologického okolí. V případě, že labiálám předcházelo $ě$, vytvořilo se na místě mezi labiálou a e jako samostatný foném neslabičné j :⁴

³ V slezskočeských dialektch neproběhla depalatalizace t' , d' , n' $>$ t , d , n : $\check{n}ebud'ete$ ($/\check{n}ebudžece / \check{n}ebudžece$).

⁴ V severovýchodočeských dialektch došlo k zániku jotace také u labiál: $p'ět > pet$, $b'ězeti > bežet$.

<i>p'ěť</i>	>	<i>pjet</i>	<i>věrný</i>	>	<i>vjerný</i>
<i>b'ěda</i>	>	<i>bjeda</i>	<i>of'ěra</i>	>	<i>ofjera</i>
<i>m'ěsto</i>	>	<i>mjesto</i>			

V ostatních případech vznikla z labiály tvrdá souhláska:

<i>p'ivo</i>	>	<i>pivo</i>	<i>v'ítati</i>	>	<i>vítati</i>
<i>b'ič</i>	>	<i>bič</i>	<i>m'íti</i>	>	<i>míti</i>

Nicméně v jihozápadočeských dialektech se po labiále před *i* také vydělilo neslabičné: *b'ič* > *bjič*, *p'ivo* > *pjivo*, *m'ilý* > *mjilej* (takové výslovnosti, při níž se palatalizace artikuluje jako *j*, se říká asynchronní).

Jiný průběh depalatalizace lze pozorovat také v malé východní enklávě severovýchodočeských dialektů, kde došlo k tzv. posouvání konsonantů: z měkkých labiál se vytvořily dentály *b' > d*, *p' > t*: *b'ič* > *dič*, *p'ěkná* > *tekná*.

Depalatalizace nebyla provedena v okrajových dialektech češtiny:

- její stopy v jihozápadočeských dialektech (viz výše asynchronní výslovnost *j*),
- severní (valašské) podskupině východomoravských dialektů zachovány měkké labiály *p', b', m', v'*;
- ve velké části slezskomoravských dialektů zachována ve značném rozsahu (včetně palatalizovanosti způsobené vokálem *e* a měkkým jerem ve skupinách *t'e*, *d'e*, *ňe*).

Nakonec (na přelomu 14. a 15. stol.) podlehla procesu depalatalizace také dvojice *l–l'*.

Tato změna neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech slezskomoravských: zde má tvrdé *l* podobu [*l'*] anebo [*ɹ*].

Depalatalizace proběhla také na konci slova: s výjimkou *t', d', ň* palatalizovaného jotací se prosadila u ostatních palatalizovaných konsonantů: *zed' > zed*, *paměť > pamět*, *den' > den*, *krev' > krev*, *hus' > hus*.

Podoby typu *zet'*, *zpověď'* se vytvořily v mladším období na základě vyrovnání slovního základu podle jiných pádových forem: *zet'-ě*, *zpověď'-i*.

PŘEHLÁSKY 'U > I, 'O > Ě

Tyto změny proběhly ve 2. třetině 14. století.

Přehláska 'u > i se uplatnila po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici, zřejmě se realizovala ve dvou fázích 'u > ü > i, o čemž svědčí záznamy *lyudie* (*ludie*).

<i>břuch(o)</i>	>	<i>břich(o)</i>	<i>našu kašu</i>	>	<i>naši kaši</i>
<i>čuch</i>	>	<i>čich</i>	<i>kupuju</i>	>	<i>kupuji</i>
<i>kožuch</i>	>	<i>kožich</i>	<i>mažú</i>	>	<i>maží</i>
<i>plúče</i>	>	<i>plíče</i>	<i>prac'uješ</i>	>	<i>praciješ</i>

Její výsledky vedly k nářeční diferenciaci češtiny, neboť na směrem na východ její intenzita slábne (ve českomoravských dialektech není provedena v některých koncovkách: *našu kašu*, *přes ulicu*, ve středomoravských, východomoravských a slezskomoravských absentují její výsledky také uprostřed slova *břuch/břoch*, *čuch/čoch*).

Přehláska *’o > ě* má mnohem menší rozsah než přehláska *’u > i* = schází fonologický kontext. Všechny případy se realizují na hranici mezi morfy.

<i>oráčovi</i>	>	<i>oráčěvi</i>	<i>Judášovi</i>	>	<i>Judáševi</i>
<i>oráčóm</i>	>	<i>oráčiem</i>	<i>kráľovic</i>	>	<i>králevic</i>
<i>koňóm</i>	>	<i>koniem</i>	<i>bičovati</i>	>	<i>bičěvati</i>
<i>mořóm</i>	>	<i>mořiem</i>	<i>noc’ovati</i>	>	<i>nocěvati</i>

Výsledky přehlásky *’o > ě* byly zřejmě teritoriálně omezené.

V drtivé většině případů nahrazeny původními formami na základě unifikačních procesů: *oráčěvi* → *oráčovi*, *oráčiem* → *oráčóm* (> *oráčům*), *Judáševi* → *Jidášovi*, *bičěvati* → *bičovati*.

Výsledky přehlásky zachovány jen někde: *koniem* (> *koním*), *mořiem* (*mořím*).

VÝVOJ Ě

V důsledku historické depalatalizace došlo k zániku ě. Tento proces proběhl v 2. pol. 14. stol. Ě mělo diftongický charakter: počáteční *i*-ová složka + *e*.

Vývoj ě se lišil podle samohláskové délky:

1. Krátké ě:

Krátké ě se ztotožnilo s *e*:

- **po labiálách** na základě vydělení *i*-ové složky (tzv. vydělení jotace⁵): *věrnost’* > *vjernost’*, *běhati* > *bjehati*, *město* > *mjesto*;
- **po ostatních konsonantech** *i*-ová složka zanikla (tzv. zánik jotace): *cěsta* > *cesta*, *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*.

V severovýchodočeských nářečích došlo k zániku jotace po labiálách: *město* > *mesto*, *pět* > *pet*. Projevy této změny lze sledovat také v některých stč. památkách: *človek*, *meděný*, *vecě*.

2. Dlouhé ě:

U dlouhého ě se vydělila a posílila *i*-ová složka, čímž se posílil jeho diftongický charakter (hovoří se o tzv. rozvinutí jotace): *běda* > *bieda*, *měra* > *miera*, *věra* > *viera*.

Ve stč. památkách se však objevují také podoby, které vznikly zánikem jotace: *cěsař*, *vzěti*, *hřěchov*.

⁵ Tyto případy bychom mohli chápat jako případy zachování asynchronní výslovnosti palatalizovanosti předchozího konsonantu (viz výše).

Poznámka o zvukové platnosti, grafice a transkripci ě:

Jak již bylo řečeno, ě mělo diftongický charakter, jeho artikulaci bychom si tedy mohli představit následovně: krátké ě jako [ʲe], dlouhé ě̃ [ʲé].

Z fonologického hlediska mělo ě status předního (měkkícího) ´e: pak bychom mohli krátké ě interpretovat jako /´e/, dlouhé ě̃ jako /´é/.

Grafika ě ve stč. neustálená: zpravidla se značilo kombinací *i*-ových liter s písmenem *e*: *Powiez*, *Lybuffye*, *zreffenie*.

Ve stč. grafice se obvykle nečinily rozdíly mezi ě – ě̃, až na několik výjimek lišících ě pomocí přezek <ie^e>, <iee>, <yee>, <yie>, později <ije>: *muziee*, *bratrfije*.

Při transkripci stč. textů přepisujeme krátké ě jako <ě> a dlouhé jako <ie>: *Powiez* → *Pověz*, *Lybuffye* → *Libušě*, *zreffenie* → *zhřešení*, *muziee* → *mužie*, *neymiyel* → *nej*, *bratrfije* → *bratřie*.

V této učebnici používáme pro záznam dlouhého ě ve vlastním výkladu symbolu <ě̃>.

Nvč. písmeno ě nelze ztotožňovat se stč. fonémem ě. V nové češtině jde o grafém, který má trojí zvukovou hodnotu:

- [je]: *oběd* [*objed*]
- [ʲ]: *tělo* [*telo*]
- [ňe]: *měsíc* [*mňesíc*]

VÝVOJ OPOZICE Y–I

Distribuce *y–i* se řídila palatalizovaností (v případě *i*), anebo tvrdostí (v případě *y*) předchozího konsonantu: obě hlásky mají status alofonu *i*-ového fonému.

Po depalatalizaci palatalizovaných ostrých sykavek, došlo ke změně *y > i*: *c'iz'í > cyzý*, *voz'ík > vozýk*, kdežto po depalatalizaci měkkých labiál se zpočátku zachovával původní distribuce *y–i* (*pivo – pyšný*).

Tímto způsobem se z pozičních alofonů *y–i* vytvořily dva samostatné fonémy.

Po završení historické depalatalizace (na začátku 15. století), v jejímž rámci zanikla většina palatalizovaných souhlásek, ztratily tyto dva *i*-ové fonémy své přirozené distribuční protějšky. A tak v těch útvarech češtiny, ve kterých se důsledně prosadila historická depalatalizace, došlo k zániku tvrdého *y* (během 15. stol.):

1. *y + i > i* – ve spisovné češtině nebo jižní části východomoravských dialektů, v případě krátkého *i* také ve většině českých dialektů v užším smyslu: *mysl > misl*, *kyčel > kičel*;
2. *y* se ve středomoravských dialektech změnilo v *e*: *ryby > řebě*;
3. *y > ej*, ve středomoravských dialektech pak v *é*: *dobrý > dobrej > dobré* (viz níže).

VÝVOJ *R*, *L* SONANS

U původních (tj. zděděných z psl.) slabikotvorných likvid se až do konce 14. století vyskytoval neurčitý tzv. průvodní vokál, jak svědčí stč. grafika: *Birido*, *brido* (*Brdo*), *pylny* (*plný*), *naplynyff* (*naplníš*), *mulczie* (*mlčie*).

Některé průvodní vokály se proměnily v plné vokály, které se ustálily v pozici za slabikotvornou likvidou:

- tvrdé slabikotvorné *l* > *lu*: *čln* > *člun*, *dłhý* > *dlúhý*, *žtý* > *žlutý* (ve 12. stol.);
- skupina *čr*, *žr* > *čer*, *žer*: *črt* > *čert*, *žrd'* > *žerd'* (do konce 14. stol.).

Pč. a stč. slabikotvorné likvidy byly tvrdé nebo měkké, krátké nebo dlouhé.

Korelace kvantity zanikla u likvid již 12. stol. (po změně *l* > *lu*), korelace kvantity na přelomu 14. a 15. stol.

Průvodní vokály zůstaly zachovány v okrajových dialektech, jak ukazují jihozápadočeské *stirnad*, severovýchodočeské *Kerkonoše* a lašské *šyrp*.

VÝVOJ NESLABIČNÝCH SONANT (TZV. POBOČNÉ SLABIKY)

V důsledku zániku a vokalizace jerů se některé původně neslabičné sonanty *r l m n (ň) j* ocitly v souhláskové skupině, resp. ve fonologickém kontextu podobném slabice (tradičně se tyto souhláskové skupiny interpretují jako tzv. pobočné slabiky).

V těchto pozicích však sonanty slabiku netvořily.

Tyto sonanty se v češtině vyvíjely rozličným způsobem (v rozmezí 14. a 16. stol., s těžištěm ve 14. století). Několik scénářů vývoje pobočných slabik:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici):⁶ *jmění*, *jsem*, *lháti*, *rty*, *mdlý*.
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko* > *japko*, *jmám* > *mám*, *jsem* > *sem*, *nesl* > *nes*.
3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko* > *bidélko*, *básn* > *báseň*, *sestr* > *sester*, *nesl* > *nesét* (*nářeční*), *sedm* > *sedum*.
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka* > *selka*, *tkadlcě* > *tkalce*.
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr* > *bratř*, *krve* > *křve*, *nesl* > *nesĵ*, *sedm* > *sedm̄*.

⁶ Pro zjednodušení budeme neslabičnou sonantu označovat tučným řezem písma.